

ВНЕСОК МИХАЙЛА БЕРЕЖКОВА В РОЗВИТОК ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ НАУКИ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

Михайло Миколайович Бережков (1850–1932) – професор російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ) суттєво збагатив новими ідеями історичну науку, зокрема, у вивченні проблем середньовічної історії Росії та історії України нового часу, а також розширенні сфери знань з таких напрямів історичних досліджень, як історіографія, джерелознавство, археографія та архівознавство.

Наукове опрацювання доробку М. Бережкова розпочалося ще за його життя. Однак саме період з 1990-х рр. ст. і до теперішнього часу в українській та російській історіографії слід визначити як важливий етап в дослідженні життя та творчої спадщини М. Бережкова. Так, залучення до наукового обігу значної джерельної бази з історії виникнення та функціонування Ніжинської вищої школи сприятливо позначилась на появі в публікаціях та кандидатських роботах С. Самойленка¹ і А. Острянка² загальних відомостей про М. Бережкова як яскравого представника цієї школи, а також ряду досліджень, присвячених студіям вченого з історіографії та суміжних історичних дисциплін.

Історіографія займала особливе місце в творчій спадщині Михайла Бережкова протягом усієї його науково-дослідної та професорсько-викладацької діяльності в НІФІ. Своє бачення предмету дослідження історіографічної науки, її завдань і методів, вчений окреслив у лекціях до курсу російської історіографії, основу якого склали конспекти лекцій з російської історіографії XVIII–XIX ст. професора Санкт-Петербурзького університету К. Бестужева-Рюміна за 1874–1875 рр.³ Вміщені М. Бережковим додатки та удосконалення до цього конспекту з часом були втілені ним в “Кратком курсе историографии”⁴ і “Программе курса историографии”⁵ та прочитані студентам Ніжинського інституту народної освіти в 1919–1923 рр.

Великий обсяг проведеної істориком роботи (рукописний варіант лекцій нараховує приблизно 800 сторінок) пояснювався ним самим у визнанні історіографії важливим предметом викладання, корисною дисципліною, прямим доповненням до наукового курсу історії у вищій школі.⁶ Враховуючи останнє зауваження, слід відзначити існування історіографічних лекцій у М. Бережкова двох типів. Це огляд і характеристики історичних праць, які він виділяв у загальних курсах з російської історії та, власне, історіографічні курси, де більш детально висвітлювався послідовний розвиток в Росії історичних знань.

Курс з російської історії, читаний М. Бережковим протягом 1882–1904 рр. в НІФІ студентам історичного відділення, відкривався вступними лекціями з джерелознавства та історіографії. Подібний підхід і відповідна побудова викладу історіографічної інформації були запропоновані ще К. Бестужевим-Рюмінім з огляду на початкову стадію формування джерелознавства та історіографії як окремих наукових дисциплін,⁷

які, зокрема, з успіхом були підтримані колегами-істориками, в тому числі і його учнем М. Бережковим.

В 1885–1886 навчальному році М. Бережков вперше представив студентам IV курсу НІФІ огляд історіографії XIX ст.⁸ Протягом наступних 1888–1901 рр. вченим вже було організовано систематизоване, хоча й інколи з інтервалами в один рік, викладання в Інституті для студентів історичного відділення III і IV курсів спеціальних лекцій з російської історіографії XVIII – XIX ст.⁹

Під історіографією М. Бережков розумів систематизований огляд наукових праць з історії або ж, інакше кажучи, історію поступального розвитку і вдосконалення історичної науки. Важливим проявом еволюційних процесів у історіографічних поглядах Михайла Бережкова було розширення хронологічних меж та проблематики історіографічного курсу, а також запропоновано власне бачення на проблему періодизації російської історіографії. Оскільки історик вважав за необхідне періодизувати російську історіографію по М. Карамзину (1765–1826), який, на його думку, замикав собою традиції XVIII ст. та започатковував нову епоху у вивченні російської історії XIX ст. Отож такий поділ історії історичної науки у М. Бережкова складав два великі періоди: до М. Карамзіна і від М. Карамзіна до С. Соловйова (1820–1879).¹⁰

Щодо дослідження перших кроків на шляху укладання російської історії, то М. Бережков розпочинав його з кін. XVII – поч. XVIII ст., охарактеризувавши цей період як “петровський”, що був репрезентований такими роботами як “Синопис” І. Гізеля, “Ядро Российской истории” О. Манкієва, твір диякона Т. Каменевича-Рвовського про руські старожитності та “Якимівський літопис” у передачі В. Татищева.¹¹ Одночасно вчений визначився і з персоною основоположника російської історичної науки, віддавши це почесне звання В. Татищеву (1686–1750).¹²

Визнаючи за періодом правління Петра I позитивні сторони у започаткуванні визначально нового етапу у розвитку історичної науки Росії, вчений не погоджувався з думкою К. Бестужева-Рюміна та слов’янофілів, що “петровський час був “розривом” між давньою та новою Росією, несприятливим для російської історичної науки”. Вказуючи на наявність сильного захоплення Петра Великого і найближчого до нього оточення європейськими порядками і європейською освіченістю та розвитком одностороннього розумового і літературного напрямку у роки його правління, М. Бережков був переконаний, що у зв’язку з цим аж ніяк не можна стверджувати, що цей період слід визначати як повний розрив зі старовиною, до того ж який ще й начебто негативно вплинув на розвиток історіографії.¹³ Отож, вимагаючи наукового обґрунтування цієї позиції, М. Бережков обстоював положення про XVIII ст. як про визначний етап у розвитку російської історичної науки. При подальшій періодизації даного століття, окрім “петровського” періоду, наступний розділ у огляді історіографічного курсу він присвячував аналізу наукової діяльності та праць німецьких учених-норманістів, членів Санки-Петербурзької академії наук: Т. Байєра (1694–1738), Г. Міллера (1705–1783) і А. Шльоцера (1735–1809) та представника слов’янської історичної школи М. Ломоносова (1711–1765). Катерининський період як найкращий для розквіту традицій історичної науки в Росії XVIII ст. М. Бережков

замикав відповідно постаттю історика М. Карамзіна та аналізом його творчого внеску у російську історіографію.¹⁴

Рух в російській історичній науці після М. Карамзіна, складав другий великий період російської історіографії у лекційному курсі М. Бережкова і був представлений археографічною діяльністю графа М. Румянцева (1754–1826), митр. Є. Болховітінова (1767–1837), О. Востокова (1781–1864), К. Калайдовича (1792–1832), П. Строева (1796–1876), роботою керівника скептичної школи М. Каченовського (1775–1842) та його опонента М. Погодіна (1800–1875) тощо. Завершальним у огляді історіографії XIX ст. М. Бережков представляв аналіз внеску науково-об'єктивної школи С. Соловйова (1820–1879).¹⁵

Зважаючи на запропоновану вченим періодизацію російської історіографії слід відмітити, що послідовний виклад розвитку історіографічної науки будувався ним, головним чином, так званім “портретним” способом, тобто він прямував від характеристики одного історика до іншого. Одночасно М. Бережков розумів, що дана дисципліна не може бути обмежена тільки вивченням виключно творчістю окремих істориків. У зв'язку з цим до цього ж предмету викладання М. Бережковим з часом також було долучено вивчення стану російської історичної науки XIX ст., яскравим вираженням якого було дослідження діяльності історичних товариств, університетів, академій, організації роботи журналів та збірників і т.п. Намічав він і включення в історіографію суміжних історичних дисциплін, а саме російську археологію та археографію.¹⁶

Розширивши коло першочергових завдань історіографії ніжинський професор, представив ряд інших її складових: проведення систематичного огляду праць з російської історії, вивчення наукових думок і світоглядних ідей, що знайшли відображення в історичних творах, вирізнення в наукових працях з російської історії суб'єктивних поглядів та встановлення вимог для майбутніх праць.¹⁷

Важливу складову реалізації визначених у лекційному курсі завдань для вченого складала також і головні прийоми та методи історіографічної науки. При з'ясуванні зв'язку і послідовності наукових ідей, напрямків і шкіл, відкриття генезису чи походження історичних праць, історіографія, – стверджував М. Бережков, – використовує логічний метод або ж метод генетичного викладу. До функціонального значення логічного методу він додавав також розкриття внутрішнього руху в області історичної науки, тобто її органічного росту, під впливом керівних ідей століття: релігійних, філософських, політико-економічних, соціальних – у зв'язку із загальним розвитком науки і культури в рідній країні та у інших народів.¹⁸

На думку М. Бережкова, частково можна вважати методом історіографії хронологічний метод, який допомагає здійснювати огляд історичних праць в порядку їх написання та друкованого видання в світ.¹⁹ Корисними для дослідників можна також вважати і прості прийоми історіографічної методи, що передбачають точне вивчення окремих праць з російської історії, відомості про наукові напрями та історичні школи, біографічні нариси про істориків, критика їх праць і науково-дослідних прийомів, підведення підсумків з їх праць тощо.²⁰

З історіографічних праць Михайла Бережкова опублікована невелика кількість робіт, які, хоча і не вирізнялись уніфікованим підходом, але допомогли визначити

еволюційні процеси у поглядах історика та його внесок у розвиток історіографічної науки. Крім спеціальних статей, рецензій та некрологів про окремих істориків, історіографічним характером вирізнялись також і наукові роботи М. Бережкова на конкретно-історичну проблематику та з джерелознавства.

Важливе місце в історіографічній спадщині М. Бережкова займають його перші публікації. Це стосується, зокрема дослідження вченим літературної спадщини В. Жуковського (1783–1883) та О. Пушкіна (1799–1837), яку, на його думку, можна використовувати як історіографічне джерело. Формування подібного погляду пояснюється міркуваннями науковця щодо визнання великого значення художньої літератури для історичної науки. Слід зауважити, що література для М. Бережкова розумілась в широкому значенні як сукупність будь-якого роду писемних чи книжних творів; у вузькому – як зібрання найкращих творів, в яких виразився образ думок письменника, настрої суспільства, народу і століття. Як історик, вчений віддавав перевагу першому поняттю, як найбільш демократичному, який надає в розпорядження науковця велику кількість даних з історії розумової освіти. М. Бережков був переконаний, що літературні пам'ятки корисні та вигідні для історії, оскільки, крім ідеальних поглядів і дійсних фактів побутового внутрішнього життя, дають їй типи, узагальнення дійсності в живописних образах.²¹

Так, звертаючи увагу на важливість для історика вивчати художню літературу, де змальовується побут і погляди суспільства, Михайлом Бережковим в 1884 р. було представлено першу статтю історіографічного характеру “Памяти В.А. Жуковского 1783–1883”, яка також яскраво висвітлила і його ставлення до проблеми нерівномірного процесу освітнього розвитку суспільства. Зокрема, визначаючи сентиментальні настрої творчості В. Жуковського, як давно пережиті російським освіченим суспільством, М. Бережков з погляду історика не міг не пожалкувати, що подібні зміни літературних смаків і епох негативно позначаються на пам'яті молодого покоління, яке швидко забуває “літературні праці попередніх років, що з боку нових поколінь не тільки не справедливо, але й не вигідно для них самих; оскільки у письменника старої школи можна повчитися високій любові до мистецтва, тонко розвинутому смаку і ретельній розробці літературних творів”.²²

Висловив своє ставлення М. Бережков і до творчості О. Пушкіна. Спираючись на міркування про позитивний внесок пам'яток художньої літератури у вивчення історії, М. Бережков у публічних виступах 1887 р.²³ та статті 1900 р. “Пушкин как историк русской жизни” послідовно провів та довів думку, що відомий російський письменник заслуговує на звання “історика російського побуту”,²⁴ який глибоко та витончено відобразив російське життя, дивився на російську дійсність широкими і ясними очима. Не оминув увагою він і корисні для історика пушкінські типи, визначивши їх як справжню знахідку. Адже, як пояснював М. Бережков, історик прагне до того, щоб узагальнювати явища, зводити одиничне і особливе до загального, типового, а в зв'язку з цим вся історія могла б стати наукою про типи і типове в житті. Отож в цьому відношенні поети допомагають історикам.²⁵

Яскравим відображенням поглядів та уподобань вчителя М. Бережкова, К. Бестужева-Рюміна, виявилось швидке реагування науковця на появу нових історичних праць. Наполегливе проведення думки про велике значення джерел для

історії, особливості роботи з ними, простежується в рецензованому відгуку М. Бережкова на підручник російської історії професора О. Трачевського (1885). Ближче познайомившись з цією працею, М. Бережков, крім того, що визначив суперечності і неточності автора у викладі історії Давньої Русі та Московського періоду, особливу увагу звернув на його необізнаність з важливими першоджерелами у вирішенні деяких питань російської історії.²⁶

Стосовно ж точки зору О. Трачевського на предмет, то М. Бережков наголошував, що її не можна вважати вірною і науковою, вона є вузько-ліберальною точкою загальноєвропейської просвіти і прогресу. Сутність ліберальної доктрини для О. Трачевського, – вказував М. Бережков, – розуміється в тому, “що тільки люди нашого часу, до того ж невеликого гуртка, є істинно “інтелігентні, розвинуті” особи, і що все минуле життя є тільки повільна підготовка до “цивілізації і культури” нашого просвітницького часу”. Визначаючи антиісторичність цієї думки, він вважав неприйнятним визнання минулого грубим і неосвіченим, а гарним сучасний період з наявним освітянським колом обраних.²⁷

Показово інший рецензійний відгук у 1896 р. М. Бережков спрямував на працю Д. Іловайського “Смутное время Московского государства”. Зокрема, він підкреслено наголосив на вигідному об’єднанні автором якостей критичного дослідження та чіткого, внутрішньо послідовного викладу подій смутного часу. Вміння ж автора дослідження дотримуватись вимог, які називаються “історичною перспективою”, були визначені М. Бережковим вагомим досягненням у науково-дослідній діяльності Дмитра Івановича.²⁸

Грунтовне висвітлення вченим ролі і значення відомих і провідних діячів науки та культури Росії у процесі розвитку історичної науки кін. XVII–XVIII ст. та XIX ст. включно, знайшло відображення не тільки у читаному студентам НІФІ курсу російської історіографії, а й було репрезентоване рядом реферативних доповідей на зібраннях Ніжинського історико-філологічного товариства.

Визначаючи перші спроби у складанні російської історії в кін. XVII – поч. XVIII ст. як мало вдалі у зв’язку з відсутністю визначеного поняття про історію та історичну критику, Михайло Бережков сприятливим у цій справі називав період правління Катерини Великої. Цю думку він розвинув у публічному виступі на тему “О заслугах государыни Екатерины II для науки русской истории”, що відбувся 14 листопада 1896 р. в НІФТ. Головними тенденціями катерининської епохи історик визначив важливі дослідницькі перспективи та задуми, встановлення наукових вимог при опрацюванні історичного матеріалу, започаткування за наказом імператриці виходу друком руських літописів. Підтримку государинею провідних культурних діячів, зокрема, М. Новикова (1744–1818) у виданні “Древней Русской Вивлиофики”; історіографа князя М. Щербатова (1733–1790) у справі розбору кабінету Петра Великого та доступу в державні архіви для наукової роботи; призначення Г. Міллера (1705–1783) директором Головного архіву в Москві із завданням впорядкування та проведення опису архіву; надання І. Болтіну (1735–1792) грошової субсидії для опублікування критичних заміток на книгу французького вченого Леклерка, – Михайло Бережков одночасно визначив як чудову здібність Катерини II впливати на хід історії, культури та науки. Щодо власне творчих задумів імператриці у написанні давньої історії, то вони не були доведені до

завершення і залишилися тільки спробами. Як пояснював вчений, “Катерина Велика, читаючи літописи, до історії у чіткому визначенні не встигла дійти, оскільки зібрання і впорядкування літописного матеріалу здійснювалося згідно з її особистими смаками та зацікавленням окремими історичними сюжетами”.²⁹

Своє бачення розвитку російської історіографії М. Бережков висловив і при оцінці наукового спадку відомого історика і свого університетського вчителя К. Бестужева-Рюміна у праці “В память К.Н. Бестужева-Рюмина (1829–1897)”, що побачила світ в 1899 р. Охарактеризувавши юнацькі та студентські роки К. Бестужева-Рюміна, М. Бережков увагу зосередив на творчій спадщині та викладацькій діяльності російського історика, особливо на його роботі “Русская история”, перший том якої було опубліковано у 1872 р. в Петербурзі. Це фундаментальне дослідження М. Бережков оцінив досить високо, наголосивши на її вступній частині, де змістовно було представлено загальне поняття про історію як науку та повний огляд головних джерел і наукових праць з історіографії.³⁰ Вступна частина праці К. Бестужева-Рюміна була визначена ним як краща частина книги, а вся книга як краща наукова робота, в якій автор виявив велику начитаність, ґрунтовне історичне пізнання, талановитість викладу і вірний критичний метод.

Михайло Бережков вважав, що К. Бестужев-Рюмін належав до небагатьох вітчизняних дослідників і дійсно освічених людей, які завзято працювали на вибраному ними науковому поприщі. При всій своїй талановитості він був зразково працюючим і чудово освіченим.³¹

Аналізуючи методологічні погляди свого наставника, М. Бережков зазначав, що, на його думку, маючи великий розум і широку освіту Костянтин Миколайович був неупередженим, об’єктивним науковцем, турбувався про ґрунтовні історичні знання, які дають можливість зрозуміти “кожне століття, кожний народ в них самих”.³² Але найбільшою заслугою К. Бестужева-Рюміна, за оцінкою М. Бережков, була викладацька діяльність. В його лекціях особливо відчувалася любов до рідного минулого, до чарівної руської старовини, повага до заслуг попередніх поколінь.

Інше історіографічне дослідження Михайла Бережкова “В память профессора Петра Ивановича Люперсольского” 1903 року видання, присвячене старшому колезі по Ніжинському інституту, де той працював з 1875 по 1897 рр. Довгі роки роботи пліч-о-пліч в Історико-філологічному інституті князя Безбородька у Ніжині, дозволили вченому як найкраще представити життєвий шлях П. Люперсольського та зрозуміти науковий потенціал і світоглядні погляди свого колеги. Зупинившись на головній праці Петра Івановича, яка була захищена у 1869 р. в Петербурзькому університеті в якості магістерської дисертації під назвою “Храмовый город Дельфы с оракулом Аполлона Пифийского в древней Греции”, М. Бережков надав позитивної оцінки дослідженню. Зокрема, відмітивши, що в тексті, представлені “положення доводяться на основі джерел, які старанно критикуються; намічаються цікаві наукові питання, хоч не завжди позитивно і точно, як цього бажав би автор, вирішуються; повсюди відчувається допитливість думки... вченого; ...він вміє уважно аналізувати і робити обережні висновки...”³³

Михайло Бережков відзначав позитивним у книзі П. Люперсольського те, що в ній “ведеться переважно діловий, критичний розгляд джерел і перевірка наукових думок, в

більшій частині німецьких вчених; встановлюються детальні факти і невеликі, але точні висновки; проте і тут виклад подається не сухо, а з повною зацікавленістю для читача”.³⁴

Щодо огляду методології Петра Івановича, то М. Бережков врахував, що той отримав богословську та церковно-історичну освіту, а це, звичайно знайшло своє відображення в працях вченого й вплинуло на оцінку ним культурних та історичних явищ. У зв'язку з цим, науковий підхід П. Люперсольського до вивчення історії з точки зору вселенського православ'я, на думку М. Бережкова, відкривав перспективи, “нові і цікаві як для західноєвропейської, досить широко розробленої історіографії романо-германського світу, так особливо і для історіографії світу греко-слов'янського, значно менше розробленої науково”.³⁵

Таким чином, усе позитивне, на що звертав увагу дослідник у спадщині колеги, було близьким йому, характеризувало і його безпосередню діяльність, зокрема особливу увагу до джерел. З цього ж приводу М. Бережков також наголошував, що в Росії “було і є чимало талановитих людей, але у нас до цього рідко зустрічаються ґрунтовно освічені історики, які добре знають історію на основі її першоджерел: адже недостатньо одних лише поривів богословської чи філософської думки в галузі всесвітньої історії, поряд з ними потрібна терпляча послідовна праця, справжня чорнова праця над першоджерелами історичного значення для здобуття позитивних точних наукових висновків”.³⁶

Оглядаючи те, що було зроблено російськими дослідниками в розвитку історичної науки, М. Бережков не оминув увагою досягнення українських науковців ХVІІІ – поч. ХІХ ст. у справі вивчення ними малоросійської старовини. Історіографічні дослідження вченого в цьому напрямку були спрямовані на творчу спадщину істориків О. Шафонського (1740–1811) і М. Маркова (1760–1819). Ролі обох українських дослідників розділились так, що перший описав намісництво катерининського часу, а другий – губернію Малоросійську, як вона іменувалась за Павла І, чи Чернігівську у період Олександра І.

Аналізуючи розвідку О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” 1787 року видання, М. Бережков визначив для себе методологічну особливість наукової роботи українського історика в тому, що він не входив в критичний розбір джерел, не наводив текстів з них, а подавав готові висновки, до яких дійшов в процесі наукового дослідження.³⁷

В роботах іншого чернігівського дослідника М. Маркова, відомого вченого в галузі археології та археографії, краєзнавства, знавця джерел, М. Бережков відмічав його уміння писати жваво, дещо з полемічним відтінком та здатністю вступати в наукову дискусію. Про інтерес М. Маркова до російської історії говорить “його знання праць Татищева, Болтіна, Міллера та ін.; Никонівського, Кенігсберзького та інших літописів; літописів малоросійських в рукописах та друківаних виданнях Рубана, Туманського”.³⁸ Відмічав вчений і особливу старанність українського науковця у збиранні відомостей про Чернігів, статті які вирізняються багатим історико-археологічним змістом.

Здійснюючи аналіз праць М. Маркова, М. Бережков подавав їх у контексті з іншими дослідженнями попередників та сучасників, що дозволило водночас визначити

їх перевагу і недоліки. Зокрема, характерним недоліком творчої спадщини М. Маркова, як в цілому і всіх провінційних авторів, науковець визначив мало розроблену методологічну основу їхніх наукових робіт. Ставлячись з розумінням до старшого покоління науковців, М. Бережков пояснював, що метод вимагає ретельної розробки, він “не подається в готовому вигляді, відразу; його доводиться виробляти під час самої справи, покращувати, відшліфовувати його разом з роботою”.³⁹ Але також він розумів і те, що саме відсутність методу стала на заваді проведенню правильної науково-дослідної роботи. Так, науковці минулого століття “надто багато займалися так званими народними легендами, пов’язаними з місцевими урочищами, вдавалися до довільних здогадок, марних тлумачень слів і т.п., а речові пам’ятки старовини, які були у всіх на виду, залишали без особливої уваги, не вміли цінувати їх, тому що не було правильного поняття про наукові завдання археології; мало звертались до архівних документів, віддавали перевагу літописам і притримувались літописного викладу”.⁴⁰ В цих словах відчувається чітка позиція М. Бережкова на дотримання методологічних вимог при історичних дослідженнях.

Поряд з цим, безумовною заслугою О. Шафонського та М. Маркова у вивченні Чернігівського краю в його минулому і в його сучасності XVIII ст. й пер. пол. XIX ст., є зібрання і записи багатьох історичних пам’яток про Чернігів; також ці вчені заклали краєзнавчу основу історико-археологічного і статистичного опису, тому заслуговують на почесне місце в регіональній історіографії.

Великий обсяг розробленого історіографічного курсу за тривалий період роботи в НІФІ (1882–1904 рр.), прислужився вченому і в роки заслуженого відпочинку. Зокрема, головні положення публічного виступу на засіданні в Ніжинському історико-філологічному товаристві 8 листопада 1911 р. М. Бережкова під назвою “О работах Ломоносова по русской истории” були доповнені історіографічним матеріалом лекцій з російської історіографії XVIII–XIX ст. Відзначаючи внесок російського академіка у розвиток природничих наук, словесність та віршотворення, історик зосередив увагу на його працях з російської історії. Чільне місце в доповіді він приділив аналізу трьох критичних записок М. Ломоносова 1749 та 1750 рр. з приводу промови Г. Міллера щодо “норманської теорії”. М. Бережков висловив підтримку думок російського науковця, що назва “Русь” слово корінне, місцеве, а не запозичене ззовні. Також він додавав, що започатковані М. Ломоносовим традиції вивчення проблеми походження держави Русь та імені руського від роксолан, а не від шведів чи норманів, були підтримані та продовжені Д. Іловайським з урахуванням останнім власного критичного методу дослідження. Важливою вважав вчений і думку російського академіка про древність слов’ян в Європі під різними іменами – венедів, антів, сармат, роксолан, слов’ян, русів, поляків, чехів, сербів та інших, яка через століття після М. Ломоносова була доведена чеським істориком-славістом П. Шафариком.⁴¹

Продовження науковцем дослідження питань української історіографії припадає на 1920-ті роки з початком відновлення викладацької та наукової роботи в Ніжинському інституті народної освіти (1919–1926 рр.). Зокрема, М. Бережков планував опрацювати праці чернігівських істориків, уродженців Чернігівського краю, а також інших – не чернігівських за походженням – істориків, місцевих суспільних діячів, які зацікавившись чернігівською і взагалі українською старовиною, звертались

до ознайомлення з нею. Чільну увагу він приділив дослідженням О. Рігельмана, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, арх. Філарета Гумілевського, П. Куліша, О. Лазаревського, вважаючи, що “подібні спеціальні дослідження можуть стати корисними і для загальної історії культури і суспільного життя Ніжина.”⁴² У зв’язку з цим М. Бережков також висловлював намір створити нарис української історіографії, до якого б увійшли біографічні нариси про вчених та їхні праці, “якими знаменується розвиток та успіхи науки на Україні, в яких знайшли вираження українська думка політична, суспільна, народна і соціалістична, рідною українською мовою, частково і на літературній загальноросійській мові”.⁴³ Крім того, він прагнув “прослідкувати урядові заходи по розподілу Лівобережної України на губернії та повіти у XVIII столітті та в XIX столітті, і включно до сучасних днів, коли в Українській, Радянській республіці проводиться нове районування території Української, на основі нових начал соціально-економічної якості”.⁴⁴ На жаль, за станом здоров’я задуми вченого не були оприлюднені, а тому залишились на рівні кабінетних розробок, а накопичений досвід не було узагальнено. Тим не менше його педагогічна практика, яка оригінально і яскраво відобразила типовий для того часу внутрішній ріст історіографії, має велике значення для історії вивчення російської та української історіографії.

Отже, дослідження проблем історіографії становить вагомий науковий доробок у творчій спадщині М. Бережкова. Важливою рисою М. Бережкова як історика був критичний підхід до праць і висновків як попередніх, так і сучасних йому дослідників. Починаючи з вивчення російської історіографічної думки відомих діячів науки та культури Росії XVIII та XIX ст., він приділяв особливу увагу і питанням української історіографії. Характерною рисою усіх наукових праць історіографічного спрямування М. Бережкова було зосередження великої уваги на проблемі вивчення іншими істориками джерел, їх зібрання, обробка та критичний аналіз, а також визначення їхнього внеску у розвиток історичної науки. Втілюючи у лекційному курсі з російської історіографії завдання дослідження історії історичних організацій, історичних товариств, а також історії періодичних видань, та у авторських публікаціях – діяльності громадських осіб та діячів науки і культури, він пропагував комплексне вивчення російської історіографії, шляхом розширення меж дослідження розвитку історіографічної науки в Росії. У зв’язку з цим, історіографічна спадщина Михайла Бережкова складає певний науковий інтерес і для сучасних дослідників проблем історіографії.

¹ Самойленко О.Г. Висвітлення проблем історіографії та методології історії в працях вчених-істориків Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історія та культура Лівобережжя України: Матеріали міжнародної конференції. Травень 1996 р. – К., Ніжин, 1997. – С. 98–124; Його ж. Розробка проблем історіографії в дослідженнях вчених-істориків Ніжинської вищої школи у другій половині XIX ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 84–90; Його ж. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.06 / Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2000. – 19 с.

² Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба становлення (1875–1920 рр.) // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: Стило, 1999. – С. 124–131; Його ж. Ніжинська історична школа: Доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2000.

– № 5. – С. 31–38; Його ж. Ніжинська історична школа кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Автореф. дис. канд. іст. наук.: 07.00.06 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – 19 с.

³ Бережков М.Н. Историография Татищева, Болтина, Мусина-Пушкина, Карамзина и др. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ) – Ф. ХХІІІ. – Оп. 1. – Спр. 243. – 608 арк.

⁴ Бережков М.Н. Краткий конспект русской историографии. 8 (21) ноября 1922 г. Нежин. – ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Оп. 1. – Спр. 425. – 18 арк.

⁵ Бережков М.Н. Программа курса историографии. (1919–1922 гг.). Нежин. – ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Оп. 1. – Спр. 436. – 4 арк.

⁶ Бережков М.Н. Историография Татищева, Болтина, Мусина-Пушкина, Карамзина и др. – ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 602–602 зв.

⁷ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины ХІХ в. до 1917 г. – М.: Наука, 1983. – С. 68.

⁸ Извлечение из отчета о состоянии Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине за 1885/86 учебный год // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (далі – Известия НИФИ). – М., 1886. – Т. X. – С. 2.

⁹ Отчет о состоянии Историко-филологического Института князя Безбородко за 1888/89 учебный год // Известия НИФИ. – М., 1889. – Т. XI. – С. 3; Отчет о состоянии Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине за 1890/91 учебный год // Известия НИФИ. – К., 1893. – Т. XII. – С. 10; Отчет о состоянии Историко-филологического Института князя Безбородко за 1891/2 учебный год // Известия НИФИ. – Нежин, К., 1894. – Т. XIII. – С. 4; Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1893/4 учебный год // Известия НИФИ. – Нежин, К., 1895. – Т. XIV. – С. 5; Отчет о состоянии Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине за 1894/5 учебный год // Известия НИФИ. – Нежин, 1898. – Т. XVI. – С. 6; Отчет о состоянии Историко-филологического Института князя Безбородко в 1896/7 уч. г. // Известия НИФИ. – Нежин, 1898. – Т. XVI. – С. 34; Отчет о состоянии Историко-филологического Института кн. Безбородко в Нежине за 1897/8 учебный год // Известия НИФИ. – Нежин, 1899. – Т. XVII. – С. 8; Отчет о состоянии Историко-филологического Института кн. Безбородко в Нежине за 1900–1901 учебный год // Известия НИФИ. – Нежин, 1901. – Т. XIX. – С. 22.

¹⁰ Бережков М.Н. Оглавление курса русской историографии, на предстоящий 1896–97 учебный год. 11 сентября 1896 г. Нежин. – ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Оп. 1. – Спр. 428. – Арк. 2–2 зв.

¹¹ Там само. – Арк. 1.

¹² Бережков М.Н. Историография Татищева, Болтина, Мусина-Пушкина, Карамзина и др. – ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 2–2 зв.

¹³ Там само. – Арк. 14–14 зв.

¹⁴ Бережков М.Н. Оглавление курса русской историографии, на предстоящий 1896–97 учебный год. 11 сентября 1896 г. Нежин. – ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Оп. 1. – Спр. 428. – Арк. 2.

¹⁵ Там само. – Арк. 2–2 зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 2 зв.

¹⁷ Бережков М.Н. Историография Татищева, Болтина, Мусина-Пушкина, Карамзина и др. – ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 3 зв. – 5, 165, 602 зв.

¹⁸ Там само. – Арк. 6 зв., 602–602 зв.

¹⁹ Там само. – Арк. 602.

²⁰ Там само. – Арк. 166.

²¹ Бережков М.Н. К обзору источников. Литература, народная словесность и язык в отношении к истории. – ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 4, 12.

²² Бережков М.Н. Памяти В.А. Жуковского 1783–1883: Речь, читанная на акте 30 января 1883 г. в столетний юбилей поэта // Известия НИФИ. – М., К., Лейпциг, 1884. – Т. VIII. – Неофиц. отд. – С. 8–9.

- ²³ Бережков М.Н. Пушкин как историк русской жизни. (Речь, читанная в Нежинском общественном собрании, дважды, 7 и 8 февраля 1887 г.). – ИР НБУВ. – Ф. XXIII. – Оп. 1. – Стр. 76. – 16 арк.
- ²⁴ Бережков М.Н. Пушкин как историк русской жизни: Речь // Сборник Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине (далі – Сборник НИФО). – Нежин, 1900. – Т. III. – Отд. 2. – С.4.
- ²⁵ Там само. – С. 6.
- ²⁶ Бережков М.Н. Новый учебник русской истории: Об учебнике истории проф. А. Грачевского (СПб., 1885) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1885. – № 10. – Критика и библиография. – С. 36–42.
- ²⁷ Там само. – С. 34–35.
- ²⁸ Бережков М.Н. Смутное время Московского государства. Соч. Д. Иловайского. (Окончание истории России при первой династии). Москва, 1894 // Сборник НИФО. – К., 1896. – Т. I. – С. 109.
- ²⁹ Бережков М.Н. Историография Татищева, Болтина, Мусина-Пушкина, Карамзина и др. – ИР НБУВ. – Ф. XXIII. – Оп. 1. – Стр. 243. – Арк. 518–527.
- ³⁰ Бережков М.Н. В память К.Н. Бестужева-Рюмина (1829–1897): Речь в собрании Нежинского историко-филологического общества // Сборник НИФО. – Нежин, 1899. – Т. II. – Отд. 2. – С. 20.
- ³¹ Там само. – С. 20–21.
- ³² Там само. – С. 20–21
- ³³ Бережков М.Н. В память профессора Петра Ивановича Люперольского // Известия НИФИ. – Нежин, 1904. – Т. XXI. – С. 5.
- ³⁴ Там само. – С. 7.
- ³⁵ Там само. – С.7
- ³⁶ Там само. – С. 12.
- ³⁷ Бережков М.Н. А.Ф. Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание” // Сборник НИФО. – Нежин, 1910–1911. – Т. VII. – Отд. 2. – С. 40.
- ³⁸ Бережков М.Н. “Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Материалы и заметки” // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909 г. – М., 1911. – Т. II. – С. 272.
- ³⁹ Там само. – С. 272–273.
- ⁴⁰ Там само. – С. 272–273.
- ⁴¹ Бережков М.Н. О трудах Ломоносова по русской истории (речь на празднике в Институте 8 ноября 1911 г.). – ИР НБУВ. – Ф. XXIII. – Оп. 1. – Стр. 213. – 14 арк.
- ⁴² Дело библиотекаря Нежинского института народного образования профессора Бережкова Михаила Николаевича. (1919–1926). – Відділ Державного архіву Чернігівської області і місті Ніжині. – Ф.1105. – Оп. 1. – Стр. 2358. – Арк. 25 зв.
- ⁴³ Там само. – Арк. 30–31.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 29 зв.